אור הצפון — כוח הבחירה

כוח הבחירהא. כבר אמור במאמרים הקודמים על כוח הבחירה שהקדוש ברוך הוא הטביע באדם עם תחילת בריאתו. והנה מופלא הדבר עד היכן מגיע כוח בחירה זה באדם, הן לצד הרע והן לצד הטוב. מצד אחד יש כוח באדם שאפילו בשעה שהוא נמצא במצב כזה שהוא רואה את ה' בחוש ממש, עלול הוא להתיצב כנגדו ולמרוד בו; ומצד שני, יש בכוחו שלמרות שהכל נמצא בהסתר והוא התרחק לגמרי מה', לבוא לידי הכרה ואמונה חושית בה' בשלבים הגדולים ביותר.

כוח בחירה זה נתגלה ביותר בפרעה מלך מצרים. מדברי חז"ל אנו למדים שפרעה היה חכם גדול מאד. כפי שמסופר בחז"ל היו כל המצרים בקיאים בחכמת הכשפים עד כדי כך שאף תינוקות בגיל ארבע וחמש שנים ידעו להפוך את מטה אהרון לנחש ואת הנחש למטה (ראה שמות רבה ט). ואם התינוקות כך, מה גדולה היתה חכמתם של המבוגרים, ועל אחת כמה וכמה של החכמים ושל חרטומי מצרים. ואם פרעה עשה עצמו אלוה (ראה שם) וחכמי מצרים וחרטומיהם האמינו בו, בודאי עלה הוא בחכמתו על כולם. והנה פרעה זה ראה בחוש את נסי ה', חז"ל מספרים שלפלטין של פרעה היו ארבע מאות פתחים, ועל כל פתח עמדו אלפים שומרים ואריות ונמרים ואיש לא יכול היה להיכנס בלי רשותו של המלך. והנה משה ואהרן עברו ועמדו פתאום לפני המלך כשהכפירים מלווים אותם בשמחה, ותוארם כתואר בני אלהים, עד שפרעה נבהל מפניהם (ראה ילקוט שמות ד). והלא הכיר כי אין זה מדרך הטבע והבין כי שלוחי אלהי העברים המה ובכל זאת התחצף כנגד ה' ואומר: "מי ה' אשר אשמע בקולו וכו' לא ידעתי את ה'" ועוד דרש שישלח לו דורון כמו ששלחו לו כל מלכי האומות.

ולא עוד אלא שאף לאחר שראה את האותות והמופתים הגדולים שעשה ה' במצרים והמכות הרבות שהנחיתו על ראשו, בכל זאת עוד הכביד את לבו ולא נכנע מפני ה'.

וכבר הסבירו חז"ל את הדבר במשל. "כתיב: 'כבד לב פרעה', אמרו: הדבר דומה לארי וחיות ושועל שהיו הולכים בספינה וחמור גובה מכס מן הספינה. אמר להם החמור, תנו לי מכל. אמר לו שועל לחמור, כמה עזין פניך, אתה יודע שמלך שבחיות עמנו ואתה תשאל מכס? אמר לו החמור, מן המלך אני נוטל ולגנזיו אני מכניס. אמר לו הארי קרבו לי הספינה ויצא וטרפו לחמור ונתנו לשועל, אמר לו סדר לי אבריו של שוטה זה. הלך השועל וסדרן. ראה לבו, נטלו ואכלו. כשבא הארי, מצא אבריו נתוחין, אמר לו לבו של שוטה זה היכן הוא? אמר לו: אדוני המלך, לא היה לו לב, שאם היה לו לב לא היה נוטל מכס מן המלך. אף כך פרעה הרשע, אם היה לו לב לא היה אומר למלך מלכי המלכים, תן לי דורון, ושכח מה שעשו לו העכברים ועדיין היה אומר מי ה' אשר אשמע בקולו, לא ידעתי את ה'" (ילקוט וארא קפב).

הרי רואים אנו מכאן, עד היכן הגיע כוח בחירתו של פרעה לרעה, שלמרות שראה בחוש את הנסים הגלויים שעשה ה' במצרים לנגד עיניו ולמרות חכמתו הרבה, היה בו העוז להתחצף ולעמוד כנגד ה', כדוגמת החמור השוטה שראה לפניו את מלך החיות והעיז כנגדו לא לתת לו להיכנס לספינה ולדרוש ממנו מכס.

ואולם אנו מוצאים כאן גם את הצד השני של המטבע, כי למרות חוצפתו האיומה של פרעה כלפי שמים והתמרדותו כנגד אלהים עד שתיארוהו כאילו אין בו לב, עדיין לא ניטל ממנו כוח הבחירה לטובה כי מי "אשר יחובר אל כל החיים יש בטחון" (קהלת ט). ואותו פרעה הרשע חזר לבסוף בתשובה ובא לידי הכרה בה', כפי שמציינים חז"ל: "הפה שאמר 'מי ה' אשר אשמע בקולו', הוא הפה שאמר: 'ה' הצדיק ואני ועמי הרשעים'" (מכילתא בשלח א).

ועוד אמרו חז"ל: "תדע לך כוח התשובה, בא וראה מפרעה מלך מצרים שמרד בצור עליון הרבה מאד שנאמר: 'מי ה' אשר אשמע בקולו', ובאותו לשון שחטא בו, בו בלשון עשה תשובה, שנאמר: 'מי כמוך באלים ה' וכו'". והעמידו הקדוש ברוך הוא מן המתים וכו' והלך ומלך בנינוה, והיו אנשי נינוה כותבים כתבי עמל וגוזלים איש לרעהו ועשו מעשי זימה וכאלו מעשים רעים, וכששלח הקדוש ברוך הוא ליונה להינבא עליה להחריבה, שמע פרעה ועמד מכסאו וקרע את בגדיו ולבש שק ואפר והכריז בכל עמו שיצומו שלשת ימים" (פרקי דרבי אליעזר מג). אותו פרעה שמרד בה' והתחצף כנגדו, ציוה ש"יקראו אל אלהים בחזקה וישובו איש מדרכו הרעה" (יונה ג:ח) ואמר: "מי יודע ישוב ונחם אלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד" (יונה ג:ט).

ולא עוד אלא שהוא ירד לעומקם של יסודות התשובה ולימד הלכות תשובה לדורות, ולא רק לאומות העולם כי אם גם לישראל מקבלי התורה, ובזמן שהיו גוזרים תענית על הציבור, היה הזקן שבהם אומר לפניהם דברי כבושין: "אחינו לא שק ותענית גורמים אלא תשובה ומעשים טובים גורמים, שכן מצינו באנשי נינוה שלא נאמר בהם 'וירא אלהים את שקם ואת תעניתם', אלא 'וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה'" (תענית טז).

וכן מסופר שלאחר מפלתו של סנחריב, קיבלה מצרים עליה עול מלכות שמים והלכו ובנו במה והקריבו קרבן לשם שמים לקיים מה שנאמר (ישעיה יט): "ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים" (ילקוט מלכים ב רלו). ועוד שעמדה זכות למצרים מכוח זה לדורות רבים, והנביאים מנבאים עליה שלאחר שיבוא החורבן על ארצה עוד תוסיף לקום, וכמו שניבאו לישראל: "ושבתי שבות עמי ישראל" (ירמיה ל), כן ניבאו "ושבתי את שבות מצרים" (יחזקאל כט). וכבר אמרו חז"ל שמכיון שכתוב "ושבתי" - הפירוש הוא שהשכינה שרויה עמם, כביכול, בצרת גלותם וכשנגאלים הוא ישוב עמהם (ראה רש"י דברים כט).

ומפרעה אנו למדים לכל אדם עד כמה מגיע כוח הבחירה שלו בין טוב בין למוטב מן הקצה עד הקצה. וכבר לימדונו חז"ל שבכל אדם טבועים כוחות אלהיים מופלאים ניגודיים זה לזה, זה לעומת זה עשה אלהים. מצד אחד טבוע בו "אל זר" כפי שדורשים חז"ל: "לא יהיה בך אל זר" - "איזהו אל זר שבגופו של אדם? זהו היצר הרע" (שבת קה:). בכוחו לרדת לעמקי תהום ולחפור את גופו למציאות של רע, ליצר הרע בעצמו, עד כדי כך שהוא רואה את ה' לפניו בחושיו ובכל זאת הוא מתמרד כנגדו; ומצד שני טבוע בו חלק אלוה ממעל, שעל אף ירידתו האיומה ביותר, יש בו כוח הבחירה להתרומם מעל כל רשעתו ולהפוך אותו היצר הרע ליצר טוב, את ה"אל זר" שבגופו למלאך טוב, ולהתעלות עד רום שמים.

ומפרעה אנו גם למדים שרצונו של הקדוש ברוך הוא, כביכול, הוא שהבריות ישתמשו בכוח הבחירה שלהם ויהפכו את הרע שבהם לטוב. וזוהי המדריגה הגדולה ביותר כדברי חז"ל: "גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד" (יומא סו.). הרי רואים אנו מפרעה שה' שלח לו שלוחים ושינה בגללו את כל טבע הבריאה באותות ומופתים נפלאים שלא היו כמותם מעולם, כדי להביא אותו לידי הכרה בה', כפי שאומר הכתוב: "אני שולח את כל מגפותי אל לבך וכו' בעבור תדע כי אין כמוני בכל הארץ" (שמות ט). וחז"ל דורשים על פרעה את הכתוב: "וכל חפצי אעשה" (ישעיה עו), שה' הביא עליו כל המכות משום שהוא חפץ להצדיק את בריותיו. וכן דרשו עליו את דברי יחזקאל: "החפץ אחפוץ במות הרשע וכו' הלא בשובו מדרכיו וחיה" (יחזקאל יח:כג), "כי לא אחפוץ במות המת וכו' והשיבו וחיו" (יחזקאל יח:לב) ואם כי פרעה היה בבחינת מת, כפי שחז"ל דורשים ש"רשעים בחייהם קרואים מתים" (ברכות יח), וכבר פג לבו ולא היתה בו שום הרגשה, כאמור, בכל זאת עשה ה' תחבולות שונות שישתמש בכוח בחירתו שישוב מדרכיו הרעים ויקום לתחיה. ומכאן אנו למדים לגבי כל בני האדם שרוצה ה' בתשובת הרשעים לבל ידח ממנו נדח וכל חפצו הוא להצדיקם, שלאחר כל ירידתם ושחיתותם יתגברו על כוחותיהם הרעים ויבחרו בטוב וישובו אליו ויחיו.

ב. את היסוד הזה שעיקר רצונו של הקדוש ברוך הוא הוא שישתמשו בכוח הבחירה ויהפכו את הרע לטוב, אנו מוצאים גם לגבי דורות אחרים.

הכתוב אומר: "שקר החן - זה דורו של משה; 'והבל היופי - זה דורו של יהושע; 'יראת ה' היא תתהלל' - זה דורו של חזקיהו; [דבר אחר, 'שקר החן - זה דורו של משה ויהושע; 'והבל היופי' זה דורו של חזקיה;] 'יראת ה' היא תתהלל' - זה דורו של ר' יהודה ברבי אילעאי. אמרו עליו על רבי יהודה ברבי אילעאי שהיו ששה תלמידים מתכסין בטלית אחת ועוסקים בתורה" (סנהדרין כ.).

ולכאורה לא מובנים הדברים, כי הרי בדורו של משה בזמן קבלת התורה הגיעו בני ישראל למדריגה הגדולה ביותר, שעמדו בהר סיני ושמעו את קול ה' מדבר מתוך האש, "וכל העם רואים את הקולות" - ממש בחוש, ועוד, שענה כל העם קול אחד ואמרו: "כל הדברים אשר דבר ה' נעשה ונשמע" (שמות כג), ואמרו חז"ל: "בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע, יצאה בת קול ואמרה להם: מי גילה לבני רז זה שמלאכי השרת משתמשין בו" (שבת פח), ועוד אמרו חז"ל: "ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתם" (שם קא). והאיך אמרו חז"ל על דור זה, "שקר החן"; ואילו על הדורות המאוחרים יותר, על דורו של חזקיה או על דורו של ר' יהודה ברי אילעאי אמרו: "יראת ה' היא תתהלל".

אולם, פירושו של מאמר זה הוא, שאם כי אמנם דורו של משה, דור מקבלי התורה, עמדו במדריגות הגדולות ביותר, אבל הרי ה' הופיע לפניהם בהר סיני והם ראו ושמעו את קול ה' בחוש, ונפשם יצאה בדברו, ולא היו זקוקים איפוא להשתמש הרבה בכוח הבחירה כדי להתגבר על "אל זר" שבהם והגיעו למה שהגיעו. אבל עד דורו של חזקיהו עבר הרבה זמן ממתן תורה, והם לא ראו ולא שמעו דברות ה' בחוש. אמנם, כתוב בתורה: "קול גדול ולא יסף" (דברים ה), ומתרגם אונקלוס: "קל רב ולא פסק", כלומר, שקול ה' נשמע לנצח ולא פסק ממנו עד היום, ומשום כך אנו מברכים: נותן התורה, שהוא לא רק נתן לנו אז את התורה אלא הוא נותן את התורה בכל הדורות, ולפי זה גם בדורו של חזקיהו היה נשמע אותו קול ה' בחוש, אבל מדברי חז"ל משמע שבכל מאורע, כעבור זמן - אין הדבר נרגש עוד כל כך בחוש.

המשנה אומרת, שאין דנים דיני נפשות בערב שבת ובערב יום טוב, ומפרשת הגמרא הטעם שהרי צריכים להלין את הדין, ואם ידחה עד למחרת השבת או למחרת יום טוב, אף על פי שסופרי הדיינים היו כותבים את הכל - "ליבא דאניש אינשא", ומפרש רש"י: "אף על גב שזכור לו ליסוד הטעם, נשכח מלבו ישובו לטעמו ואין יכול ליישבו לתת טעם הגון כבראשונה" (ראה סנהדרין לה). ואם אנו רואים שבמשך יום אחד משפיעה השכחה על הלב שלא תהיה ההרגשה כל כך חושית כבראשונה, על אחת כמה וכמה שבדורו של חזקיהו, לאחר שעברו כל כך הרבה דורות מזמן הופעת ה' בהר סיני, לא הרגישו עוד בחוש את נתינת התורה.

ועוד, הרי בדור שלפני חזקיהו, בימי אחז אביו, חלה ירידה גדולה בישראל, כי הכעיס אחז את ה' ועשה במות ומזבחות בכל פנה בירושלים ובכל עיר ועיר ביהודה וזיבחו וקיטרו לאלהים אחרים ושכחו את תורת משה (ראה מלכים ב טז, ודברי הימים ב כח).

והנה לאחר כל זה, בא חזקיהו והשתמש בכוח הבחירה שהטביע ה' באדם להפוך את הרע לטוב והסיר את הבמות והחזיר את כל העם למוטב והשפיע שכולם יעסקו בתורה במדה כזאת, עד "שבדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטיפטרס ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה, שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה" (סנהדרין צד), כלומר, שהגיעו למדריגת דורו של משה שהרגישו בחוש את קבלת התורה. ובזה שהם הגיעו למדריגה זו על ידי הגברת כוח הבחירה שלהם, הם עדיפים ממקבלי התורה מסיני שראו את מתן התורה בחוש מבלי להשתמש בכוח הבחירה להיהפך מרע לטוב - עד שאותו דור של מקבלי התורה, עם כל החן והיופי שבו הוא לגבי דורו של חזקיהו שקר והבל, ועליהם נאמר: "שקר החן והבל היופי"; ואילו על דור חזקיהו נאמר: "יראת ה' היא תתהלל".

ודורו של ר' יהודה ברי אילעאי, הגיע למדריגה עוד יותר גדולה. עד תקופה זו, עברו דורות רבים מאד מזמן מתן התורה, וההרגשה החושית בקבלתה נעשתה עוד יותר קהה. ועוד, שבשעה שבימי חזקיהו ישבו בני ישראל על אדמתם, איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, הרי בדורו של ר' יהודה ברי אילעאי, - נמצאו בגולה ועברו עליהם צרות רבות וסבל רב, וכפי שחז"ל מתארים, הגיעו למצב של עניות מרודה כזו עד שלא היה להם במה לכסות את גופם, ושנה התכסו בטלית אחת. וכידוע, עניות גורמת לעבירות רבות, וכנראה היה הדור הזה ירוד מאד במצבו הרוחני והתורה נשכחה מישראל, ובודאי היתה הבחירה מרע לטוב קשה עליהם ביותר. ובכל זאת, לא השגיחו תלמידי ר' יהודה ברי אילעאי על כל הצער והעוני ועל כל הירידה הרוחנית, והתגברו על כל הקשיים וההפרעות והשתמשו בכוח הבחירה שלהם להפוך את הרע לטוב ועסקו בתורה במדה הגדולה ביותר, שהיה בה משום חידוש קבלת התורה בחוש, הרי בודאי שהם עומדים במדריגה גדולה מכל הדורות הקודמים, ובכללם גם דורו של חזקיהו, עד שכולם הם כנגדם בבחינת שקר והבל.

ג. ולפי זה, נוכל להבין שדוקא בדורות האחרונים, בדורות הירודים ביותר, יופיע משיח ה' ויחזיר את כל העולם למוטב.

חז"ל מתארים את דורו של משיח, שישכחו את התורה, שהרשעה תתגבר בעולם, שהמלכות תיהפך למינות ובית הועד יהיה לזנות, יראי חטא ימאסו והאמת תהא נעדרת וכו' (ראה סוטה מט:). ואם בדור זה יקום אדם שכוח הבחירה שלו יהיה כל כך חזק שיתגבר על השחיתות שבעולם, להפוך את הרע לטוב ולתקן את כל הבריאה - הרי הוא עולה בכוחותיו על קודמיו ועומד במדריגה גדולה יותר מכל קדמוני העולם. ואמנם כן דורשים חז"ל: "הנה ישכיל עבדי ירום ונשא וגבה מאד" (ישעיה נב) - "הנה ישכיל עבדי - זה מלך המשיח; 'רום' - מן אברהם וכו'; 'ונשא' - ממשה וכו'; 'וגבה' - ממלאכי השרת וכו'. וכן הוא אומר: 'מי אתה הר הגדול וגו'' (זכריה ד), שהוא גדול מן האבות" (ילקוט תעו), כי הודות לכך, שהוא יתאמץ בכוח הבחירה שלו להחזיר את התורה לקדמותה כאילו קיבלוה עכשיו וכולם ירגישו אותה בחוש, הרי אין לשער את גדולתו.

ומשום כך, מבינים למה שלח ה' נביאים בדורות הקדמונים השכם והערב, משום שרצונו, כביכול, היה בזה שישתמשו בכוח הבחירה שלהם לחזור למוטב כי זה, כאמור, כל חפצו.

חז"ל אומרים על דור החורבן: שלא ידעו סיבת החורבן, ודבר זה נשאל לחכמים ולנביאים ולא פירשוהו, עד שפירשו הקדוש ברוך הוא בעצמו: "על עזבם את תורתי", ופירשו חז"ל: "שלא ברכו בתורה תחילה" (נדרים פא), וכנראה, שהיו עוסקים בתורה ולא היה בהם שום פגם, עד שאף החכמים והנביאים לא מצאו בהם כל ביקורת. מספרים על האר"י הקדוש, שהיה מכיר בכל אדם את עוונותיו ופשעיו, ואם הנביאים וחז"ל לא הכירו בהם חטא, בודאי שהיו שלמים. אלא במה התבטאה עזיבתם את התורה, שלאחר שעברו דורות רבים מזמן מתן תורה ולא שמעו את קול ה' מדבר מתוך האש, לא הרגישו את קבלת התורה בחוש ולא יכלו לברך "נותן התורה" כאילו הוא נותן התורה בכל עת. ואמנם, בני אדם לא יכלו להכיר בזה, ורק הקדוש ברוך הוא בעצמו היה צריך לגלות את הדבר, ובכל זאת ראו בזה בשמים ירידה גדולה על אשר לא התאמצו בכוח הבחירה שלהם להגיע לאותה המדריגה של הרגשת קבלת התורה בחוש, ובגלל זה בא עליהם עונש חמור כזה - שאבדה הארץ.

ורק משיח ישראל הוא אשר ישתמש בכוח הבחירה בשיעור כזה שיתגבר על ירידת כל הדורות וההתרחקות מן התורה, ויחזיר את קבלת התורה לקדמותה, שכולם ישמעו את קול ה' שאינו פוסק כאילו ה' נותן עכשיו את התורה. בזה הוא יתקן את הבריאה לבל ידח ממנו נדח, ויקומם את חורבות הארץ ויחזיר את העולם לשלמותו.

ואת היסוד הזה אנו למדים מיציאת מצרים. הרמב"ן מפרש כי ה' הופיע ביציאת מצרים במופתים גלויים כדי ללמד לכל הדורות שאין טבע בעולם והכל מתנהל על ידי השגחתו הפרטית, וזוהי מצות זכירת יציאת מצרים (ראה בפירושו סוף פ' בא). כמו כן לימד אותנו הקדוש ברוך הוא לדורות על ידי המכות שהביא על פרעה, שכל חפצו הוא שהאדם ישתמש בכוח הבחירה שלו להפוך את הרע לטוב, שאינו חפץ במות המת, אלא שאף הרשע המושחת ביותר ישוב אליו ולא ידח ממנו נדח. ומזה נלמד תשובה לדורות שיגיעו למדריגה של הרגשת קול נותן התורה שאינו פוסק לעולם ויחדשו את קבלת התורה בחוש מפי ה', וזהו יעוד המשיח ותיקון העולם.